

DÅBSTEOLOGIEN I ERIK PONTOPPIDANS *SANDHED TIL GUDFRYGTIGHED*

Om dåbslæren i den pietistiske tradition

Professor emer., dr.theol. Kurt E. Larsen

Resumé: Artiklen indkredser den pietistiske traditions dåbslære ved en sammenligning af dåbslæren i den i 1738 autoriserede lærebog *Sandhed til Gudfrygtighed* med dåbslæren i syv ældre katekismusforklaringer. Artiklen påviser, at *Sandhed til Gudfrygtighed* fremhæver omvendelsen på bekostning af dåben. Advarslen mod en blot ydre kirkelighed står også stærkere end i de andre lærebøger, mens talen om at blive Guds barn i dåben står svagere. Da den dansk-norske kong Christian 6. var imod »blind tillid« til dåben, kan lærebogens særlige dåbslære godt have været et argument for kongen til at indføre den som ny lærebog. Med sin vægtlægning på genfødselen, omvendelsen og det nye liv levede *Sandhed til Gudfrygtighed* mere op til kongens ønsker end nogen af de ældre katekismusforklaringer.

Introduktion

I Danmark har der i de senere år været debat om dåben og dåbsritualet, og i kommissoriet til den dåbskommission, der begyndte sit arbejde i 2023, hedder det, at arbejdet skal udføres i bevidsthed om, »at vi står i en tradition, evangelisk-luthersk, grundtvigsk, pietistisk, som folkekirke og som del af Kristi kirke i verden«.¹ Det kan virke overraskende, at man i nutidens danske folkekirkelige sammenhæng peger på den pietistiske tradition, og spørgsmålet er, hvad der ligger i »pietistisk tradition«?

Typisk vil man til »den pietistiske tradition« i dansk kirkeliv regne den gudelige forsamlingsbevægelse i det tidlige 1800-tal og senere Indre Mission som kirkelig retning. Imidlertid gør der sig hos en række af centrale skikkelser i den gudelige forsamlingsbe-

vægelse en betydelig indflydelse gældende fra Grundtvig og dermed et nyt præg. Det gælder for eksempel Peter Larsen Skræppenborg og Jens Dyrholm (Rasmussen 2016, 119f.; 156-158; Olesen 1983-84, 22f.; 67). I Indre Mission havde Vilhelm Beck sin egen udformning af dåbslæren, nok både påvirket af grundtvigske præster og professorerne H.L. Martensen og H.N. Clausen (Larsen 2001, 19f.; 80-89). Det er således et omfattende projekt at beskrive dåbslæren i hele den danske pietistiske tradition, og denne artikels bidrag er derfor kun en studie i den historiske pietisme i 1700-tallet. For at indkredse dennes »dåbstradition« kan der næppe findes en bedre kilde end den udbredte katekismusforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed*, der fik en ganske betydelig virkningshistorie især i Danmark-Norge (Austad 1986; Larsen 2019, 117f.), og som er fortsat med at blive genudgivet – i USA er der således udgivet en ny oversættelse i 2025.² Hofpræst Erik Pontoppidan (1698-1764) fik i 1736 ordre til at skrive en ny lærebog, og den autoriseredes i 1738 som den første officielle lærebog for hele dobbeltmonarkiet, hvad den så var i to generationer (Danmark) eller i mange (Norge). Ved at analysere denne bog, kommer man ind til kernen af »den pietistiske tradition«, for så vidt som det var fra denne bog, den brede befolkning fik sin oplæring om dåben.

Hvorfor kong Christian 6. ønskede en ny lærebog, kan man ikke give det endelige svar på. Men vi ved, at kongen interesserede sig for den nye lærebogs teologiske indhold og fik sendt en præsts forslag videre til Erik Pontoppidan, der sad midt i arbejdet (Rørdam 1909-11, 76). Kongen havde også en mening om dåbslæren, som vi skal se nedenfor. Denne artikels forfatter har i en tidligere artikel udkastet den teori, at Christian 6. kan have ladet udarbejde en ny lærebog, fordi ingen af de allerede eksisterende katekismusforklaringer levede op til hans teologiske præferencer. Artiklen fremlagde en sammenligning af *Sandhed til Gudfrygtighed* med flere andre katekismusforklaringer, og fandt forskelle til dem alle med henseende til kirkesyn, embedssyn og adiaforaspørgsmål (Larsen 2021). Nærværende artikel anvender en tilsvarende komparativ metode. Derved opnås det at få indkredset særpræget i dåbsteologien i den nye lærebog. Der vil naturlig være tale om en stor fællesmængde i dåbslæren, når det drejer sig om at sammenligne lærebøger, der alle følger dispositionen i Luthers lille Katekismus, og alle vil forklare netop denne bogs indhold. Når Luther skrev, at dåbens »virkning er syndernes forladelse, den befrier fra døden og djævelen og giver alle, der tror det, den evige salighed«, så var der i udgangspunktet givet en klar sakramental forståelse af dåben og desuden en understregning af troens betydning. Her som andre steder var der af Luther givet en ramme, som alle katekismusforklaringer byggede på og udfoldede.

Udover denne arv fra Luthers katekismus, var katekismusforklaringerne også led i en lang kæde af lignende værker fra den efterreformatoriske lutherdom. De danske forklaringer fra tiden efter 1677 har formodentligt også alle kendt til Speners katekismusforklaring, der udkom på tysk det år og blev meget udbredt. Det er derfor ikke underligt, at forklaringerne har mange lighedspunkter. Her er det dog forskellene, der er interessante og lader særpræget i *Sandhed til Gudfrygtighed* træde frem. Metoden

gør det også muligt at tilnærme sig et svar på det spørgsmål: Adskilte dåbsopfattelsen i *Sandhed til Gudfrygtighed* sig så markant fra andre katekismusforklaringer i samtiden, så også dåbssynet kan tænkes at have været en af grundene til ønsket om en ny lærebog?

Mange forskere har behandlet elementer i lærebogen, i nyere tid for eksempel dens syn på arbejde, menneskesyn, køn, forholdet mellem fornuft og tro, samfundsopfattelse, kirkesyn og skriftemål (Horstbøl 2008; Appel og Fink-Jensen 2013; Engelhardt 2016; Lodberg 2017; Kofoed og Holm 2021; Stopa 20; Lied 2019). Også lærebogens dåbslære er der tidligere skrevet om (Neiiendam 1933; Aalen 1966; Stopa 2019, 93), men der synes ikke tidligere at være publiceret undersøgelser af dens dåbslære i forhold til samtidens andre katekismusforklaringer.

Danske katekismusforklaringer før 1736

Luthers lille Katekismus var både bekendelsesskrift og lærebogsmateriale for børneop-læringen i de lutherske lande efter reformationen. Fra 1600-tallet blev der i dobbelt-monarkiet Danmark-Norge udgivet mange hjælpemidler til indlæring af Luthers lille Katekismus (Neiiendam 1933, 71f.; Appel 2001, 181-183; Rasmussen 2016, 51f.; 318). De fleste stifter synes at have haft sin egen lærebog, for forordningen om rytterskoler i Danmark af 28/3 1721 pålagde læreren at bruge Luthers lille Katekismus samt »den i stiftet brugelig Forklaring«.

Nærværende undersøgelse må begrænse sig til et udvalg af katekismusforklaringer, og der er valgt syv lærebøger, der alle kom i en række oplag og var i omløb i Danmark i tiden frem til 1736. De må formodes at have været bøger, Christian 6. har haft kendskab til, da han pålagde Erik Pontoppidan at udarbejde en ny fælles lærebog. De syv katekismusforklaringer, der i denne artikel bruges til sammenligning er alle tilgængelige online og præsenteres her kort, med deres forkortede kendeord først:

»Hjørring«: Præsten Anders Matthiesen Hjørring (1609-1678) udgav *Exercitatio catechetica* i 1643, og i denne artikel anvendes udgaven fra 1700 (Moe 1891, 226; 296; Appel 2001, 179f.).

»Aaskov«: Præsten Jørgen Lauridsen Aaskov (1616-1690) udgav *Catechismi Børns aandelig Melck* i 1679 (Larsen 1916, 23; Stopa 2019, 105).

»Rostoch«: Præsten Mads Peter Rostoch (1655-1713) udgav 1694 *Den enfoldige Børnelærdoms usvigelige Mælk*. Hans lærebog blev anbefalet af biskop Thomas Kingo og siges at have vundet indpas igen efter 1732, især i Jylland og Norge (Moe 1891, 238; Larsen 1916, 24; Neiiendam 1933, 160).

»Ewald«: Katekismusforklaringen *Begyndelses Elementer i de Guds Ord* udkom i Tønder i 1721 anonymt, men efter al sandsynlighed var den skrevet af den pietistiske pionér,

Enevold Ewald (1696-1754), der var præst på Tøndereggen fra 1718, og som 1728 blev headhuntet til stillingen som præst ved Vajsenhuset i København, hvor han fik stor betydning i byens pietistiske miljø (Neiiendam 1933, 73; Appel og Fink-Jensen 2013, 169; Larsen 2021, 131).

»Mumme«: I Nordjylland havde fire på hinanden følgende Aalborg-biskopper, hvis embedsperioder gik fra 1672-1735, anvendt et omfangsrigt undervisningsmateriale, som blev udgivet i 1721 med titlen *Underviisnings Spørsmåle*. De angives som »samlede« af biskop Thestrup, men de er udgivet af præsten Christopher Mumme, der siden selv blev biskop i stiftet i 1735. Bogen kendes da også som Mummens katekismus (Rørdam 1872-1873, 841-853; Neiiendam 1933, 74f.; Larsen 1984, 25ff.; Larsen 2021, 131).

»Lodberg«: På Fyn udgav biskop Jacob Lodberg (1672-1731) i 1721 *Korte Spørsmåal over Catechismum*. Han var biskop over Fyens Stift 1718-1731 – en periode også biskop for Erik Pontoppidan i dennes præstetid (Larsen 1984, 23f.; Neiiendam 1933, 74; 85; Larsen 2021, 131).

»Spener«: I 1677 skrev Philip Jacob Spener (1635-1705), pietismens pioner i Tyskland, *Einfältige Erklärung der christlichen Lehre*. I den blev Luthers lille Katekismus gennemgået i 1283 omfangsrige spørgsmål og svar, og den blev grundlag for andre tyske forklaringer (Brecht 1993, 288ff.) og også udgivet på dansk af Missionskollegiet i 1728 (Horstbøl 2008, 87).

Det er velkendt i forskningen, at Erik Pontoppidan lagde sig tæt op ad Speners arbejde og som regel fulgte dennes disposition. I nogle tilfælde forkortede eller oversatte han nærmest blot Speners spørgsmål/svar (Moe 1891, 273; Neiiendam 1933, 82f.; Larsen 2019, 120f.). Nyere danske bidrag har dog med rette påpeget, at der også er forskelle (Lodberg 2017, 82; Larsen 2019; Kofoed og Holm 2021, 133; 291). Nærværende sammenligning af dåbssynet føjer endnu et element til afklaringen af forholdet mellem Speners lærebog og *Sandhed til Gudfrygtighed*. Denne forkortes herefter til StG og det anførte nummer går på det enkelte spørgsmål/svar heri. Også fra Speners værk citeres numrene, mens der i de øvrige seks bøger citeres efter sidetal.

En vis vanskelighed ved den komparative metode kan det siges at være, at lærebøgerne langt fra er lige store. Der er tale om meget omfangsrige forklaringer som Speners og Lodbergs og Mummens med henholdsvis 1283, 1007 og 925 spørgsmål/svar. StG er med sine 754 spørgsmål/svar selv væsentlig større end de ret kortfattede forklaringer af Ewald, Rostoch og Aaskov.

Selvom svarene ikke er lige omfattende, er det alligevel muligt i det følgende at analysere, hvilke temaer, der tages op, og hvilken teologisk udlægning de får. For hvert en-

kelt tema præsenteres først StG's fremstilling, og derefter foretages en sammenligning med de øvrige syv katekismusforklaringer.

Dåben som sakramente

StG har en klar sakramental forståelse. Dåben befrier fra tre onder: Synden, døden og Djævelen (655-657) og tilfører: Syndernes forladelse, evigt liv og salighed (659-660). Således er det, »fordi dåben er det middel, ved hvilket vi kommer i samfund med Kristus og nyder hans velgerninger« (658). Dåben er derfor for » alle mennesker, som vil træde ind i Guds menighed og blive salige« (651).

Sakramentlæren havde altid været et vigtigt kendetegn på den lutherske kirke og var ikke mindre vigtig i en tid, hvor der fra spiritualistisk side lød kritik af vanddåben, så en række mennesker helt undlod at få deres børn døbt. Her var StG på linje med de andre syv katekismusforklaringer. Vejen skiltes derimod, når det kom til begrebet »genfødsel«.

Dåb og genfødsel

I StG spillede begrebet »genfødsel« en stor rolle. Det var ikke i sig selv nyt. Luthers lille Katekismus citerer Titusbrevet om dåben som genfødsel. Den lutherske ortodoksi havde gjort meget ud af det (Lindhardt 1933-35, 55; Aalen 1966; Austad 1986), og begrebet genfødsel indgik også i det dansk-norske dåbsritual.

I StG's anvendelse af begrebet »genfødsel« gjaldt det først, at alle mennesker havde behov for en ny fødsel, for mennesket var født i synd og havde både en arvelig og en gørlig synd:

alle, endogså de helligste mennesker, er i grunden syndere, som ikke kunne bestå for Gud med deres egen retfærdighed, for om de end ved Guds nåde overvandt alle virkelige synder og lyster, så bliver dog den arvelige synd dem til en ydmygelses årsag (277).

Alle måtte derfor »visselig« være genfødt for at opnå saligheden (490). Ellers ventede den evige straf, som var fordømmelsen i Helvede (310) og den evige død, som var udelukkelsen fra saligheden (544).

De andre katekismusforklaringer var alle enige heri, så enhver tanke om apokatastasis var udelukket. Det gjaldt også »Ewald«, selvom denne bogs forfatter selv senere fik en bøde for at gå ind for apokatastasis (Engelhardt 2016, 297). Han skrev i sin forklaring, at kun få bliver salige (84), at de vantro og syndere fordømmes (92), da vi alle af vor naturlige fødsel er vredens børn (112).

Forskellene kommer derimod frem, når det gælder forståelsen af selve genfødselsens væsen. Ifølge StG er genfødsel:

... en åndelig og indvortes Guds gerning i menneskets hjerte, hvilket da fødes på ny, når deri, på en os ubegribelig måde, skabes en ny guddommelig art og beskaffenhed, i forstanden et nyt lys, i viljen en ny længsel, lyst og kraft, og altså et ganske nyt liv i den, som ellers var åndeligt død (488).

Begrebet genfødsel forstås altså ikke i den »objektive« kategori som den døbtes optagelse i et nyt gudsforhold og dermed på linje med syndsforladelse, retfærdiggørelse og barnekår. I stedet forstås genfødselen i en »subjektiv« kategori som en indre, erfarbar forandring i mennesket. Som sådan er genfødselen det første punkt i beskrivelsen af »nådens stand« efterfulgt af syndsforladelse, retfærdiggørelse, udfrielse og daglig fornyelse (395). Med genfødselen får den døbte »den sande levende tro, som fatter Kristus« (492-493), og med den følger retfærdiggørelsen, som er »genfødselsens allernærmeste frugt« (502f.).

Da genfødselen således hænger nøje sammen med den levende tro i hjertet, opererer StG med, at genfødselen konkret finder sted flere steder og ved flere midler:

Ved hvilke midler virkes genfødselen? Hos de små børn ved vand og ånd i dåbens sakramente, men hos de gamle, som ved sikkerhed eller ondskabs synd er faldne fra dåbens nåde og genfødselsens stand, fås den på ny ved Guds Ord, den uforkrænkelige sæd. 1. Pet 1, 23 (489).

Luthers henvisning til Tit 3,5 forklares således:

Hvorfor kaldes dåben i disse ord genfødselsens bad? Fordi dåben er hos de unge, ligesom ordet hos de gamle, genfødselsens middel (665).

Genfødsel er indgangen i kristenlivet, og det nye liv må holdes levende. Ellers er der brug for en ny begyndelse, og StG opererer derfor med en dobbelt genfødsel – først for det lille barn i dåben, siden for den voksne, der må genfødes igen i omvendelsen efter at være faldet ud af dåbens pagt. Fordi genfødselen betegner en subjektiv forandring med den døbte, kan den mistes igen ved frafald og genvindes ved omvendelsen.

Bliver en synder da atter genfødt i sin omvendelses tid, efter at han har tabt dåbens første genfødsels nåde? Ja, enhver omvendelse fra døde gerninger og opvækkelse til et nyt liv er en ny fødsel (692).

Er dåben da ikke det eneste genfødsels middel? Nej, ordet har samme kraft og virkning (693).

Dermed bliver omvendelsens betydning fremhævet, uden at der i sig selv er stillet spørgsmål ved dåbens genfødsels kraft. I overensstemmelse med sin sakramentale

grundforståelse knytter StG genfødselen til dåben som sakramente, og alle døbte børn bliver derfor genfødt. Men da genfødselen kan mistes igen, bliver der i praksis let en stor vægt på omvendelsen. Dette kommer også frem i selve dispositionen i StG derved, at begrebet genfødselse mest behandles under gennemgangen af katekismens anden part (trosbekendelsen). StG har her en grundig forklaring af »helliggørelse«, som består i genfødselen og den levende tro, der fører til retfærdighed og fornyelse (478-510). Ved denne opdeling bliver genfødselen et led i Ordo Salutis, det voksne menneskes vej til frelsen. I forbindelse med forklaringen af dåben (fjerde part) spiller genfødselen en tilsvarende mindre rolle.

I forhold til de andre lærebøger lå StG klart tættest på Spener. I hele Speners teologi var genfødselsesbegrebet centralt (Wallmann 1976, 10ff.; Brecht 1993, 374), og begrebet brugtes også meget hyppigt i hans katekismusforklaring. Et lighedspunkt er det også, at også Spener opererer med, at genfødselen kan mistes og kan fås igen: »Ja, dersom hand igien bliver opvakt af saadan aandelig død, saa er det ikke en blot fornyelse, men igienfødselse« (Spener 1034). Herved opnåede Spener at kunne fastholde to lutherske anliggender: såvel frafaldets mulighed overfor calvinisterne som dåben som grundlag for trosvished (Brecht 1993, 284).

Også Spener forstår genfødselen som det nye mærkbare liv i hjertet, der forandrer mennesket til en anden natur (Spener 1028). Ellers er der den forskel til StG, at Spener kobler genfødselen tæt sammen med retfærdiggørelsen/barnekåret. I sin forklaring af »helliggørelse« skriver Spener:

At Gud ved Troen tilegner og skenker os Jesu Christi sande retfærdighed (a), og dermed igienføder os til Guds børn, (b) hvorefter følger, at hand ved troen virker udi os en god drift til en hellig vandring, (c) og altsaa fornyer hand det Guds billede igien i os (d) (Spener 717).

Ordets og dåbens genfødsende kraft fordeles heller ikke som hos StG på to adskilte begivenheder, for Ordet er allerede den virkende kraft i dåben (Spener 1025). Omvendelsen bliver derfor for Spener i højere grad at forstå som en tilbagevenden til dåben. Derfor gennemgår Spener da også genfødselsesbegrebet i forbindelse med dåben (1021-1035 i katekismens fjerde part) i modsætning til StG.

Den forskel så allerede Moe, der skrev at StG var et sammendrag af Spener, bortset fra forståelsen af begrebet genfødselse (Moe 1891, 273). Udlægningen af genfødselsesbegrebet var anderledes hos StG end i de syv andre lærebøger og var da også omstridt allerede i samtiden. Præsten Tøxen nægtede at bruge lærebogen, og det kom der en retssag ud af. Et af flere kritikpunkter fra Tøxens side var, at StG satte genfødselen før retfærdiggørelsen i Ordo salutis – og dette har siden været en udbredt luthersk kritik af StG (Rørdam 1901-1903, 421-449; Neiiendam 1933, 85ff.; Stopa 2019, 93; Austad 1986; Petersen 1997, 76f.).

Ewald forstår genfødslen i dåben på linje med Spener som både optagelse i barnekår og skænkelse af nyt liv, og som sådan kan den være til trøst. Den, der falder ud af dåbspagten, genfødes på ny ved omvendelsen via ordet og Ånden (111-112). I de sidste fem lærebøger knyttes genfødslen primært til retfærdiggørelsen – med et nyt liv som følge – og ingen af dem bruger begrebet genfødsel om en eventuel efterfølgende omvendelse. Den jordiske mor føder barnet til menneske og synder, men Gud føder det til kristen og retfærdiggjort, og som følge heraf også til et nyt menneske (Lodberg 121f.). Tilsvarende Mumme (253). Hjørring knytter kort talen om genfødsel til erhvervelse af saligheden (244), og det samme gælder Rostoch (45) og Aaskov (114f.).

Dåbens nødvendighed og de udøbte børn

Dåben var indstiftet som et sakramente, og mennesket var skyldigt at bruge det. Spørgsmålet er så, hvor eksklusivt dette blev fortolket i StG. Sagen havde en særlig aktualitet i Danmark i samtiden. I årene efter 1730 havde de danske myndigheder en udfordring fra radikalpietistiske separatister, der undsagde barnedåben og/eller vanddåben. Ved hoffet blev det et spørgsmål, om der skulle anvendes tvangsdåb over for disse indbygges nyfødte børn (Rørdam 1907-1909, 439-444). Kongerigets eneste teologiske fakultet var delt i spørgsmålet om tvangsdåb i 1736 (Rørdam 1905-1907, 343-346).

Tanken om tvangsdåb hang sammen med tanken om dåbens absolutte nødvendighed. De, der var imod anvendelse af tvangsdåb, var nok ikke så tilbøjelige til at tale om dåben som »nødvendig til frelse« – som i Confessio Augustana, art. 9. StG lagde da også afstand til tanken om dåbens absolutte nødvendighed med ordet »ingenlunde«:

Fordømmes de små børn, som tidlig bortdør og ikke bliver døbt? Ingenlunde, for de foragter ikke, men mister et nådemiddel, som Gud vel har bundet os, men ikke sig selv til, da han også uden dåb kan gøre salig (663).

Her bliver tanken om Guds suverænitet brugt som et argument imod udøbtes børns fordømmelse. En separatist havde i 1735 brugt tanken om, at udøbte ikke gik fortabt, som argument for, at dåben ikke var nødvendig i det hele taget (Rørdam 1905-1907, 323), men den tankegang afvises ved, at Gud har »bundet os« til nådemidlerne.

På dette punkt overtager StG en del af forlægget hos Spener, men udelader dog dennes uddybende ord om, at børn ikke kun ved dåben, men også ved forældres og menighedens bøn kan bringes til Gud (Spener 991). Hjørring skriver på linje med Spener, at der er andre veje at komme til Gud på: »De Smaa, som dør, førend de kand komme til Daaben, om de ere født af Christne Forældre, og offred Christo udi Moders Lif, nyder Christi Fortieniste got ad og bliver salige« (Hjørring 241).

Nærmest på at hævde dåbens absolutte nødvendighed kommer Aaskov, der skriver, at da ingen kommer ind i Guds rige uden at være født af vand og Ånd, er de, der foragter dåben, hedninger, og de bliver aldrig salige (Aaskov 47f.; 111). Men Aaskovs korte bog

kommer ikke ind på problemstillingen med de børn, der ikke nåede at blive døbt – hvad de øvrige katekismusforklaringer heller ikke gør – og derfor kan man ikke vide, hvad de har tænkt derom.

Som et kuriosum kan nævnes, at en luthersk frikirke på Herning-egnen, ofte betegnet som »Dømmerne«, i 1800-tallet lærte, at udøbte børn gik fortabt, og tog derfor skarpt afstand fra StG (Neiiendam 1933, 101f.; 268).

Bliver man Guds barn i dåben?

I det danske dåbsrituals formulering siden 1912 er det at blive Guds barn i dåben set som en gave i dåben, ligesom også Luther gjorde det i Taufbüchlein og i den store Katekismus (Bekennntnisschriften 535; 537; 670).

I StG bruges begrebet »Guds børn« ofte som betegnelse på den sande kristne, der betegnes som Guds barn til forskel fra »Verdens Børn« og »Vantroens Børn« (589). Den troende og genfødte er allerede nu Guds barn og retfærdig (320; 759). Den status føres et enkelt sted tilbage til dåben som en af gaverne ved dåbens pagtsindgåelse:

Hvad godt lover Gud mennesket i denne pagt? Befrielse fra synden, døden og Djævelen, delagtighed i det evige liv, eller børneret og arv i Guds rige (668).

Anderledes er det i det afsluttende afsnit »Kort Begreb« (nr. 33), hvor det at blive Guds barn knyttes til, at man i omvendelsen forenes med Gud igen (»nu er han et sandt og saligt Guds Barn«). Ligesom genfødselen ifølge StG kan være knyttet både til dåben og omvendelsen, gælder det samme altså for dette at blive et Guds barn.

De fleste andre katekismusforklaringer knytter derimod det at blive Guds barn til dåben. Spener kalder det »det første saligheds gode i daaben«, at »den himmelske Fader i daaben antager os, som af naturen vare alene Adams forlorne børn, til sine børn i Christo, og os dertil igienføder« (1007). Spener gentager oftere, at man i dåben er blevet et Guds barn (fx 1028; 1056), og mens han altså lærte, at genfødselen kunne mistes og generhverves, siges det samme ikke om den døbtes status som Guds barn.

Hjørring, Rostoch og Aaskov siger alle udtrykkeligt, at man i dåben bliver kristen og et Guds barn. »Hvor bleffst du hans rette Barn? I Daaben der jeg blev christnet og et christnet Menniske« (Hjørring 237). Rostoch (44) og Aaskov (111) har næsten enslydende udsagn, der synes at bygge på Luthers Store Katekismus (Bekennntnisschriften 670). Også Mumme lærer, at man bliver Guds barn i dåben: »Hvorfor kaldes Daaben Igenfødselsens Bad? Fordi vi fødes paa ny og blive Guds Børn« (Mumme 253). Det samme gælder Ewald (110; 112).

Lodberg har en anden tilgang til spørgsmålet, idet han gennemgår exorcismen, og i den forbindelse mest lægger afstand til, at Djævelen er i barnet. Djævelen bedes ikke fare ud af barnet men ud fra ham, og exorcisten siger til Djævelen: »du har tabt din Sag,

du har ikke Deel i dette Barn, thi han er Jesu Christi Tienere, og bliver i dag iført Jesum Christum i Daaben« (Lodberg 120). Det må tolkes sådan, at barnet før dåben ikke er Djævelens, men »Jesu Kristi tjener« og dermed vel i en eller anden forstand allerede Guds barn. Det udelukker dog ikke, at det samtidigt gælder, at »Barnet er et Vredens Barn af Naturen, Fordømmelse undergiven« (Lodberg 119f.). Lodberg lærer, at man ved dåben genfødes og bliver arvinger til evigt liv, men selve udtrykket »Guds barn« knytter han ikke til dåben.

Dåben som en pagt

Begrebet »pagt« antydes i Luthers lille Katekismus i form af bibelordet 1 Pet 3,21, men pagtstanken udfoldes i StG, der anvender det 14 gange i afsnittet om dåben.

Pagtsbegrebet er i StG en tosidig aftale, hvor begge parter lover noget (667-669). Ved hjælp af pagtsbegrebet får StG fremhævet, at mennesket kan vende tilbage til Guds urokkelige tilsagn livet igennem, men også at mennesket har forpligtelser til at holde sin del af pagten. Dermed tjener pagtsbegrebet såvel som en trøst for anfægtede som en advarsel imod overfladisk sikkerhed. For den døbte er det både muligt at holde pagten og at falde ud af den. Pagten kan holdes ved Guds nåde og kamp (670). Vel sker der stadig uforståelige synder her på jorden, men ved et liv i bøn og kamp mod Djævelen falder den døbte ikke ud af pagten ved skrøbeligheds synder (670-671).

Den døbte kan dog også falde ud af dåbspagten, men kan så komme tilbage til nåden og dåbens pagt gennem en omvendelse, hvor »det fra Guds nåde affaldne og i synden døde menneske«, bliver forligt med Gud og således ganske omvendt og forandret (677). Den proces går ikke smertefrit for sig, for der må angere til. Den sande angere beskrives som »En åndelig smerte og bedrøvelse, der sønderknuser hjertet, og kommer det ligesom til at svie, ja undertiden trykker gråd og tårer af synderens øjne.« (682).

I omvendelsens proces får den døbte hjælp både af Ordet med »Jesu venlige indbydelse« og af tanken om dåbens pagt (690f.):

Kan dåbens pagt også her komme en synder til trøst og troens bestyrkelse? Ja visselig, for da pagten på Guds side altid står fast, så står nådens dør åben for den synder, der vender om og søger nåde, ja Gud står den ganske dag med udstrakte kærligheds arme til at antage og på ny omfavne de fortabte sønner, som kommer hjem igen til faderens hus (691).

Leiv Aalen mente, at dåbspagten for StG ikke var meget mere end en død teori, der ikke i praksis kunne spille nogen nævneværdig rolle (Aalen 1966, 179), men det synes ovenstående dog at tale imod. Omvendelsen skal ikke føre til en ny dåb:

Skal da den, der vil omvende sig, døbes på ny? Nej ingenlunde, for den pagt, som er brudt på menneskets side, står endnu fast på Guds side, og hans troskab bliver ikke til intet ved menneskenes vantro (674).

Sidstnævnte citat er interessant ved at ligge så tæt på Lodberg, at der synes at være tale om et citat: »Men naar de omvender sig, skal de da døbis paa ny igien? Nej, thi Daabens Pagt star fast paa Guds Side« (Lodberg 124).

Spener har også mange spørgsmål om pagten, dens evne til at lære den døbte at holde sig fra det onde og til lydighed og gudsfrygt (1052-1059). Også Spener taler om omvendelse tilbage til dåbens pagt, for kun de kan tage trøsten til sig, der er blevet stående i dåbens pagt eller har omvendt sig til den igen ved sand bodfærdighed (1064). Af de andre danske katekismusforklaringer er Hjørring, Lodberg og Mumme meget på linje med StG ved at tale om dåbspagten i sammenhæng med både trøst og omvendelse. Hjørring gennemgår omvendelsen som en vej tilbage til dåbens magt, der står ved magt (Hjørring 244-250). Mumme skriver meget om dåben som en pagt, man kan styrke sig ved (191; 194; 251; 266) og vende tilbage til i omvendelsen: »Naadens Pagt staaer ævin-deligen fast paa Guds Side, og gavner mig til iidelig Syndernis Forladelse, saa længe jeg i daglig Poenitentze holder mig fast dertil« (Mumme 255). Ewald skriver kort om dåbspagten som en påmindelse om Guds trofasthed. (110; 112). Rostoch skriver kort at dåben er en pagt, der kræver tro (47), og kun Aaskov bruger slet ikke ordet pagt.

Pagtstanken udfoldedes hos StG og de fleste andre katekismusforklaringer som en understregning af dåbens vigtighed samtidig med den plads til anger og bod, som Luthers lille katekismus talte om behovet for.

Ikke uden bod og omvendelse

Det er altid bemærkelsesværdigt, når StG tilføjer et helt nyt spørgsmål/svar i forhold til Spener, hvis disposition han som regel følger, og som han oftest forkorter. Nyt er det i StG, at der tilføjedes et nyt spørgsmål/svar, der var en advarsel mod misbrug af sakramentet:

Er da alle kristne skyldige til at bruge de hellige sakramenter? Ja, de bør takke Gud for sådanne nådemidler og ikke forsømme eller foragte dem, men dog ej heller sætte en blind tillid til disse midlers brug uden sand bodfærdighed og tro. (640).

Vi ved, at hoffet i en skrivelse fra marts 1737 ville have biskop Mumme til at advare konfirmanderne mod »en blind Tillid til deris Daab« (Rørdam 1909-11, 390). Erik Pontoppidan (1698-1764), der senere på året 1737 afleverede manuskriptet til den nye lærebog, har måske kendt dertil, når han bruger præcis det samme udtryk »blind tillid« i sit spørgsmål 640.

Nyt og bemærkelsesværdigt er det også, at StG placerer et langt afsnit om omvendelse midt inde i gennemgangen af dåben (fjerde part). Det antyder, hvor tyngdepunktet i hans lærebog ligger (Austad 1986, 173). Om omvendelsen skriver StG, at den er forbundet med smerter, så den undertiden »trykker Graad og Taarer af Synderens Øje« (682) og i det mindste må »smerte os alvorlig« (683).

Ewald ligner StG mest ved at tale om angerens omfang, idet han kræver »en hjertelig og smertelig Anger og Ruelse over Synden, et sønderknust Hierte og en gudelig Bedrøvelse« (52). Spener er ikke helt så fokuseret på angerens oplevelsesside. Da det er Gud, der giver angeren, kan man ikke sætte regler op for størrelsen af angeren, men dog gør synden os »hierteligt ont« (Spener 1042; 1147).

De andre 6 katekismusforklaringer taler også alle om bod og omvendelse som et led i livet i dåben, men uden at tale om den menneskelige erfaring heraf.

Ikke uden tro

Ifølge Luthers lille Katekismus er det ordet, der giver vandet i dåben kraft, og der henvises til Matt 28 og Mark 16,16 (»den, der tror og bliver døbt, skal frelses, men den, der ikke tror, skal dømmes«). Troen er altså nødvendig, og Luther fortsatte med at sige, at dåben »giver alle, der tror det, den evige salighed«.

I forlængelse heraf understreger StG kravet om tro. Mark 16,16 citeres ofte (647; 653; 659, 661), for dette bibelsted tjener den afgørende pointe, at dåben ikke er noget uden troen. Det var også en vigtig pointe for StG, at troen faktisk var en »levende tro«, det vil sige er tillid og en levende fortrøstning, der bevægede og forvandlede hjertet (78; 493; 494; 496). Der måtte ikke være tale om en blot død tro, der var for-sandt-holden (470), og som regnede med at få nåde uden omvendelse (497).

Alle 7 øvrige katekismusforklaringer taler også om troens nødvendighed. Derimod er det kun Spener og Ewald, der skelner mellem historisk tro og levende tro (Spener 430-436) eller mellem mundens tro og tro i sandhed (Ewald 110; 117).

Barnedåb og børns tro

Barnedåben var lovpligtig i Danmark, men omstridt i samtiden i radikalpietistiske kredse. StG hentede argumenter for barnedåben fra GT. Drengbørn i Israel blev »antaget i pagt med Gud« ved omskærelsen – et af GT's to sakramenter – lige efter fødslen (636-637), men i den nye pagt træder »den hellige dåb« i stedet (639). Et andet argument for barnedåben er det, at ved genfødslen får mennesket skænket troen:

Hvad får da egentlig et menneske ved genfødslen, som han ikke før havde? Han får den sande levende tro, som fatter Kristus, og i ham en sønlig udkårelses ånd med ret til Guds rige samt lyst og kraft til at gøre Guds vilje (492).

Da børn som nævnt genfødes ved vand og ånd i dåbens sakramente (489), må det betyde, at også spædbørn får troen. StG forsvarer da også barnedåben ved at fremhæve, at spædbørn godt kan tro, da de »kan tage imod Helligåndens virkning, endogså uden at vide og skønne derpå« (662). Den primære bibelbegrundelse er Luk 1,15: Johannes Døberen var fra moders liv fyldt med Helligånden (662). Jesu ord om at lade de små børn komme til ham (Mark 10), nævnes derimod ikke. Det kunne måske have sammenhæng med, at en separatist i 1735 brugte dette bibelsted som argument mod barnedåben: Jesus velsignede de små børn og døbte dem ikke (Rørdam 1905-1907, 323).

Langt på vej var StG i synet på barnedåben på linje med Spener. Også Spener lærte, at dåb skaber troen hos spædbørn (988-990). I dåben får de Helligånden, der genføder dem og tager bolig hos dem, så troen bliver sjælen i dem (1017). Også Lodberg siger, at børn kan tro. Troen er et lys, der tændes af Gud og ikke af menneskets forstand, og når der i Mark 10 siges, at »Himmeriges Rige« hører børnene til, må disse have troen, for uden tro kan Himmeriget ikke arves (Lodberg 121).

Talen om troen som en gave i dåben findes hos Mumme, der skriver: »Den nu, som døbes, begaves med den Hellig Aand og Troen, saa hand baade forstaaer, troer og vil det gode, som det gamle Menniske hverken vil eller kand forstaae eller have Lyst til.« (Mumme 253). Tilsvarende Rostoch (46). Også Ewald forudsætter, at børn kan tro (109f.).

Uden egentligt at begrunde barnedåben, nøjes Hjørning med at skrive, at ingen skal afvises ved dåben: »Vor Herre formeener ingen at døbis enten for U-Myndigheds skyld eller for Forældrenis Synders skyld, men meere befaler, at alle skal døbis og komme til Christum« (Hjørning 239f.).

Oplæring og dåb

Efter spædbørns dåb må der naturligt følge en oplæring i den kristne tro, så det er påfaldende, at der ikke står noget i StG om oplæringen af det døbte barn. Karakteristisk hedder det om fadderne:

Hvad er deres pligt, som står fadder ved dåben? 1) At de ved selvprøvelse og nyt forsæt erindrer deres egen dåbs pagt. 2) At de hjertelig beder for den, til hvis dåb de er vidner. 3) At de siden efter fornødenhed og mulighed, beforder barnets opdragelse i guds frygt hvorfor også retskafne og i sandhed gode kristne dertil bør udvælges. (700).

Først i punkt tre kommer der noget ind om barnets opdragelse, og da netop ikke med nogen tale om undervisning om troen, men om »opdragelse i guds frygt«.

Oplæringsaspektet kan naturligvis tænkes forudsat, for netop i de år, hvor StG blev affattet, blev der taget vigtige initiativer i retning af styrket undervisning, der var lovpligtig for børn: Konfirmationen indførtes i 1736 og en landsdækkende folkeskole var

på tegnebrættet, begge med hovedvægt på oplæringen i katekismen. Den manglende tale om oplæring kan dog også være en skjult polemik mod den forudgående luthersk-ortodokse periodes store vægtlægning på viden.

StG skelner mellem »menneskelig Lærdom«, der kun lader den kristne lære nå hjernen og lader mennesket blive i sin ondskab, mens »guddommelig Oplysning« virkes ved Helligånden og forandrer hjerte og vilje (485). Vel er det godt, når Guds Ord læres purt og uforfalsket (520; 574f.), men mange misbruger læren om syndsforladelse til sikkerhed og desto større fordømmelse (537). Selvom man er lærd i Skriften, er man ikke nødvendigvis oplyst, men måske et ugudeligt menneske (484).

Derfor handler det ikke om, at mennesker skal oplæres, men »oplyses«. Luther talte i den Lille Katekismus om at »Helligånden har [...] oplyst mig med sine gaver«. Dette forklarer StG udførligt. Oplysning er ikke en menneskelig gerning, men Guds gerning ved Helligånden og ved ordet (14; 17; 19; 476; 483; 512; 586). Denne modsætning mellem lærdom og oplysning er karakteristisk for StG (Appel og Fink-Jensen 2013, 327), og kan måske virke påfaldende i lyset af, at der faktisk også formidles megen viden og »lærdom« i bogen.

De øvrige lærebøger taler ikke meget om pligten til oplæring og om faddernes rolle. Spener taler kun om, at fadderne skal være vidner og bistå med »Opdragelse i Guds-Frygt« (Spener 1065) – så StG's krav til fadderne om selvprøvelse er StG's tilføjelse. Af de øvrige lærebøger synes kun Aaskov at tale om oplæringen: »Jeg veed at Jeg er en Christen fordi at Jeg er døbt i Naffn Gud Faders, Søns og Hellig Aands: oc Jeg oplæris i den Christelige Lærdom oc Tro; oc bliffver der ved« (Aaskov 48).

Dåb til en menighed

Dåben fører ikke bare ind i Guds nåde, men også i menigheden, for ved dåbens sakramente, »som ved en Dør til Guds kirke, indlades og indlemmes et Menneske i Guds Naades og de helliges Samfund« (641). Men dåbens sammenhæng med en menighed blev i øvrigt ikke udfoldet i StG, for her frygtedes mere et misbrug af kirke og nådemidler:

Hvorledes kan man bedrive afguderier med den udvortes gudstjeneste? Når man midt i sin ubodfærdighed sætter en blind tillid til kirkegang, skriftegang, altergang, almisser, bøn, sang, læsning og deslige gerninger, som kun er gode hos de bodfærdige, men gælder intet hos hyklere (70).

På det punkt adskilte StG sig fra Spener, der vel ikke var fremmed for tanken om misbrug af kirkeligheden, men som på den anden side gjorde meget ud af den hjælp, som kirken gav den enkelte gennem sine nådemidler i gudstjenesten (Larsen 2019, 136ff.; Larsen 2021, 140f.). Det samme gjaldt Lodberg, der beskrev nadveren som det middel, der bevarer den døbte som genfødt og Guds barn i menigheden (Lodberg 129). Også Mumme talte om, at dåben førte ind i menigheden, og derfor skulle man gå i kirke, for

det var blandt andet ved nadveren, at man blev bevaret i troen (204, 11; 38; 266). Ewald fremstiller også den ydre gudstjeneste med forkyndelse og sakramentforvaltning positivt som troens arnested. Derfor måtte den døbte ikke forsømme og foragte nådemidlerne, men deltage flittigt i gudstjenesterne (24). Hjørring, Rostoch og Aaskov knyttede derimod ikke menighed/kirke sammen med dåben i deres bøger.

Flere af lærebøgerne – men altså ikke alle – så deltagelse i gudstjenester og brug af nådemidler som løsningen, mens Pontoppidan snarere så det som en del af problemet. Vejen til sand tro og gudfrygtighed gik for ham primært gennem individuel bodfærdighed, ikke gennem menighedens forsamling om ord og sakramenter.

Forsagelse og eksorcisme

Ifølge Kirkeritualet af 1685 skulle dåben indledes med en eksorcisme ved børns men ikke ved voksnes dåb. Denne skik var omstridt i luthersk tradition, og der var i Danmark givet lov til at undlade eksorcisme, hvis forældrene ønskede det (Rørdam 1907-1909, 447). Eksorcismen nævnes ikke i StG. Derimod lovede mennesket Gud i dåbens pagt at forsage Djævelen (669).

De fleste andre lærebøger omtalte forsagelsen (på nær Aaskov og Ewald), mens kun få omtalte eksorcismen. Som nævnt ovenfor begrundet og forsvarer Lodberg direkte dette led i dåbsritualet (Lodberg 118f.). Mumme så mest et vigtigt symbol i eksorcismen: Dåben betyder befrielse fra Djævelens ret til og magt over den døbte, og dette kom frem ved skikken med eksorcisme (257). Ewald omtaler kort, at dåben befrier fra Djævelen, og dette kan være en hentydning til eksorcismen (110).

Korstegnet ved dåben, der i datidens ritual hørte sammen med eksorcismen, nævnes ikke i nogen af de otte forklaringer, når der bortses fra Mumme, der omtaler korsets tegn som en god skik ved den daglige morgenbøn (29) – altså i en helt anden forbindelse.

Ved at forbigå eksorcismen og forsvare forsagelsen, kan StG have bidraget til den efterfølgende ritualudvikling i Danmark, hvor eksorcismen forsvandt, men forsagelsen blev bevaret. En anden ydre skik ved dåben kan StG til gengæld siges at have søgt at bane vej for.

Neddykning

Luther havde i den Lille Katekismus forklaret dåbens betydning som det, at »Gamle Adam i os skal druknes ved daglig anger og bod«. Det har sikkert haft betydning for, at Luther selv ønskede den fulde neddykning bevaret som dåbsform. I 1700-tallet var der hos nogle danske separatister ønske om at måtte få deres bøn døbt med neddykning (Rørdam 1905-07, 758). StG synes også at foretrække dåben ved neddykning. I hvert fald nævnes denne skik som oldkirkelig og symbolsk stærk. Den gamle Adam skulle dødes og druknes, »og derom erindres vi ved dåben, hvor den døbte overøses med vand eller efter den første kirkes skik neddyppes i vandet« (696). Det nye menneske skulle

daglig opstå, og det blev man mindet om »ved den døbtes opdragelse eller oprejsning af vandet på de steder, hvor denne de første kristnes døbemåde er brugelig« (698).

På af de andre lærebøger kom ind på døbeformen. Ewald synes at lægge op til fuld neddykning med sin tale om, at man døber med vand og under vandet (113). Spener nævner døbeformen: I kolde lande har man forladt skikken med neddykning, selvom den har »betydelse« (1038).

Konklusion

Ud fra en række centrale temaer har vi nu gennemgået dåbslæren i StG og derved præsenteret indholdet i den historiske pietismes tradition, som generationer af danske og norske børn er blevet oplært i. Ved at sammenligne med syv andre katekismusforklaringer, hvis forfattere også ofte har haft tilknytning til pietismen, helt (Spener, Ewald) eller delvist (Mumme, Lodberg), er særpræget i Erik Pontoppidans lærebog kommet til at stå mere skarpt. For en nutidig betragtning er der måske uventet mange lighedspunkter mellem disse otte katekismusforklaringer, men der er også markante forskelle.

StG adskiller sig fra alle andre lærebøger ved ikke at placere gennemgangen af genfødsel i forbindelse med dåben, men derimod placeres den ved omvendelsen, hvilket er med til at fremhæve omvendelsen på dåbens bekostning. Advarslen mod en blot ydre kirkelighed står stærkere i StG end i alle de andre, ligesom kaldet til selvprøvelse for faddere er enestående. Talen om at blive Guds barn i dåben står til gengæld svagere. Tættest synes StG at ligge på Spener og Ewald på en række punkter: Den subjektive følelse af anger og skellet mellem levende og død tro. Det er også disse tre, der taler positivt for neddykningsformen. På en række enkeltpunkter er der tydelig afstand til Aaskov (oplæring), Hjørring (Børns tro) og Lodberg og Mumme (eksorcismen).

Herudfra er det også muligt at indkredse svaret på det indledende spørgsmål: Da kongen var imod »blind tillid« til dåben, kan dåbslæren i StG godt have været et argument for kongen til at få skrevet og siden autorisere en ny lærebog. Trods alle lighedspunkter må StG have levet mere op til kongens ønsker på dette punkt med sin vægt på genfødselen, omvendelsen og det nye liv. Det kan således ikke udelukkes, at ønsket om en anden dåbslære har været med til at få kongen til at bede Erik Pontoppidan om at skrive en helt ny katekismusforklaring til det i forvejen ret pænt opfyldte marked.

Noter

- 1 www.blkm.dk
- 2 www.amazon.com/Truth-unto-Godliness-Explanation-Catechism

Litteratur

- Aalen, Leiv. 1966. »Gjenfødselen i luthersk læretradisjon«. I *Ord og Sakrament*, 173-190. Oslo.
- Aaskov, Jørgen Lauridsen. 1679. *Catechismi Børns aandelig Melck* (Online: kb.dk).
- Appel, Charlotte. 2001. *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, bind 1. København.
- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen (udg.). 2011. *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*. Newcastle.
- Appel, Charlotte og Morten Fink-Jensen. 2013. *Da læreren holdt skole. Dansk skolehistorie 1*. Aarhus.
- Austad, Torleiv. 1986. »Sandhed til Gudfrygtighed«. I *Konfirmasjonen i går og i dag*, redigeret af Brynjar Haraldsø, 168-184. Oslo.
- Brecht, Martin (udg.). 1993. *Geschichte des Pietismus, band 1: Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Danmarks og Norges Kirke-Ritual, 1685-1985*, udgivet af Konvent for kirke og teologi. 1985.
- Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherische Kirche*. 1967. Göttingen
- Engelhardt, Juliane. 2016. »Pietisme og krise. Den halleske og den radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6.«. *Historisk Tidsskrift* 116 (2): 281-308.
- Ewald, Enevold. 1721. *Begyndelses Elementer i de Guds Ord* (Online: kb.dk)
- Hjørring, Anders Matthiesen. 1643/1700. *Exercitatio catechetica* (Online: kb.dk)
- Horstbøll, Henrik. 2008. »Enlightenment and Pietism in Denmark-Norway in the Eighteenth Century«. I *Pietism, Revivalism and Modernity, 1650-1850*, redigeret af Fred van Lieburg og Daniel Lindmark. Newcastle.
- Koefoed, Nina Javette og Bo Kristian Holm (red.). 2021. *Pligt og omsorg – velfærdsstatens lutherske rødder*. København.
- Larsen, Joakim. 1984: *Bidrag til Den danske skoles historie, I*, genoptryk af udgaven 1916. København.
- Larsen, Kurt E. 2001. *Vilhelm Beck – missionspræsten*. Fredericia.
- Larsen, Kurt E. 2019. »Pontoppidan versus Spener: no 'better times', but more personal piety within the national church«. *Pietismus und Neuzeit* vol. 45: 117-142.
- Larsen, Kurt E. 2021. »Kirkesynet i pietismen – og behovet for en ny lærebog til autorisation«. I *Den sete kirke. Festskrift til Carsten Bach-Nielsen*, redigeret af Mattias Skat Sommer et. al., 129-142. Aarhus.
- Lied, Laurel. 2019. »Nature is hallowed by grace – how debates on 'Grace and Nature' influenced Danish Pietism«. *Pietismus und Neuzeit* vol. 45: 143-165.
- Lindhardt, P. G. 1933-1935. »Et Bidrag til Forstaaelse af Kriseaaret 1734«. *Kirkehistoriske samlinger 1933-1935*: 594-615.

- Lodberg, Bodil Elisabeth. 2017. *Hus og hjem – en overset økonomi i protestantismen og det danske velfærdssamfund*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.
- Lodberg, Jacob. 1721. *Korte Spørsmål over Catechismum* (online: kb.dk)
- Moe, Oscar. 1891. »Katechismus og Katechismusundervisningen fra Reformationen i Danmark og Norge«. *Teologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge*, 3. række, 3: 1-95; 163-340.
- Neiiendam, Erik. 1930-1933. *Erik Pontoppidan, studier og bidrag til pietismens historie*, bind 1-2. København.
- Olesen, Elith. 1983-1984 »Kup eller redningsaktion? Omkring tilblivelsen af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark i 1861«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1983-1984: 7-89.
- Petersen, Carsten Elmelund. 1997. *Troens gerning. Forholdet mellem tro og gerning i vækkelses- og universitetsteologien i Norge omkring 1814 med særligt henblik på det danske udgangspunkt*. Oslo.
- Pontoppidan, Erik. 1737. *Sandhed til Gudfrygtighed*. 1737 (online på kb.dk. I artiklen citeres fra den sprogligt nænsomt moderniserede udgave på Lutherdansk.dk).
- Rasmussen, Jens. 2016. *Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800-1840)*. Odense.
- Rostoch, Mads Peter. 1694. *Dend Enfoldige Børne-Lærdoms usvigelige Melk* (online: kb.dk)
- Rørdam, Holger Fr. 1901-1903. »Præsten Niels Tøxen i Verst. Orthodoxiens Ridder i Pi-etismens Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 1. Bind, 1901-1903: 407-480; 581-646.
- Rørdam, Holger Fr. 1905-1907. »Bidrag til Separatismens Historie i Christian VI's Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 3. Bind, 1905-1907: 98-143; 306-348; 741-777.
- Rørdam, Holger Fr. 1907-1909. »Svenske Emigranternes Ophold i Danmark 1734 o flg. Aar. Af Kn. Heibergs Samlinger«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 4. Bind, 1907-1909: 48-140.
- Rørdam, Holger Fr. 1907-1909. »Bidrag til Separatismens Historie i Christian VI's Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 4. Bind, 1907-1909: 426-512.
- Rørdam, Holger Fr. 1909-1911. »Bidrag til Kateketembedets Historie især i Chr. VI's Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 5. Bind, 1909-1911: 40-131.
- Rørdam, Holger Fr. 1909-1911. »Bidrag til Konfirmationens Historie«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. Række, 5. Bind, 1909-1911: 368-396.
- Rørdam, H. F. 1872-1873. »Om M. Christopher Mummess Katekismusforklaring«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. række, 6. bind, 1872-1873: 841-853.
- Spener, Philipp Jacob. 1728. *Den Christelige Lærdoms Eenfoldige Udleggelse* (online: Kb.dk)

Stopa, Sasja Emilie Mathiasen. 2019. »A communion of saints? Reincorporating sinners into the created order og eighteenth-century Denmark through practice«. *Pietismus und Neuzeit*, vol. 45: 84-116.

Thestrup, Frands. 1721. *Underviisnings Spørsmåle* (online: kb.dk).

Wallmann, Johannes. 1976. »Wiedergeburt und Erneuerung bei Philipp Jakob Spener«. *Pietismus und Neuzeit*, vol. 3: 7-31.

Forfatter

Kurt E. Larsen

Fjellhaug International University College – Aarhus

Katrinebjergvej 75

8200 Aarhus N

kl@teologi.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.